բարյանը «Մուրճում» հանդես եկավ «Տնտեսական պրոգրեսը XIX դարում» հոդվածաշարով։

1900—1902 թթ. «Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության փորձեր են կատարվում նաև Թիֆլիսում, Ժնևում և այլ տեղերում։ 1901 թ. Թիֆլիսում «Մանիֆեստը» ռուսերեն երկրորդ հրատարակությունից թարգմանվում է հայերեն, Ժնևում կատարվում է «Մանիֆեստի» նոր թարգմանություն արևմտահայերենով (Պոլ Լաֆարգի ֆրանսերեն տեքստից), սակայն դրանք ևս չհրատարակվեցին։ Թարգմանվում և հրատարակվում են Ս. Դիկշտեյնի «Ով ինչո՞վ է ապրում», Պ. Լաֆարգի «Իրավունք ծուլանալու», «Կոմունիզմը և տնտեսական էվոլյուցիան», Լիբկնեխտի «Սարդեր և ճանճեր», Լասսալի «Սահմանադրության էությունը» և սոցիալիստական բովանդակությամբ այլ գործեր։ Այս ամենը տակավին հայ իրականության մեջ մարքսիզմի գաղափարների տարածման նախաբաններն էին[78]։

4. «ՀԱՅ ԲԱՆՎՈՐ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՍՈՑԻԱՑԻԱՆ»

XIX դարի 90-ական թվականներին հայ իրականության մեջ գնալով ուժեղանում են քաղաքական խմորումները, ծավալվում ազգային-ազատագրական շարժումները, ստեղծվում հեղափոխական տարբեր կազմակերպություններ, բանվորական և երիտասարդական խմբակներ, կանանց միություններ։ 1891 թ. Թիֆլիսում գործող հայ աշակերտական խմբակներից մեկի շուրջը համախմբվում են բանվորներ, արհեստավորներ, մտավորականներ, որոնք մեկ տարի անց, 1892 թ. վերջերին, հիմք են դնում «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիային»[79]։ «Ասոցիացիայի» կազմում էին Ա. Խումարյանը, Ս. Խանոյանը, Ս. Տեր-Ստեփանյանը, Ս. Տեր-Սիմոնյանը, Ա. Խաժակյանը, Պ. Մնացականյանը (Պիեր), Հ. Միրզոյանը, Ս. Մարտիկյանը, Գ. Մադաթյանը, Տ. Պարոնիկյանը, Ա. Մեհրաբյանը, Հ. Մուրադյանը և ուրիշներ։ Նրանց մեծ մասը երիտասարդներ էին, զուրկ հեղափոխական պայքարի փորձից։ Նրանցից միայն մեկը՝ Պետերբուրգի ուսուցչական սեմինարիան ավարտած ուսուցիչ Ստեփան Տեր-Ստեփանյանն էր, որ ծանոթ էր Ռուսաստանի բանվորական առաջին կազմակերպություններին, «Նարոդնայա վոլյայի» գործունեությանը, գիտեր նրանց գրականությունն ու ծրագիրը։ 1882 թ. Թավրիզից գալով Թիֆլիս, նա իր հետ բերել էր Նարոդնիկական և «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբի հրատարակություններից՝ ռուս նշանավոր բանվոր հեղափոխական Պյոտր Ալեքսեևի ճառերը, Ստեփան Խալտուրինի, Սոֆիա Պերովսկայայի և ուրիշ գործիչների մասին հանրամատչելի բրոշյուրներ, «Նա-

---

78 Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, 1967։ Թ. Ավդալբեգյան, Կոմունիստական մանիֆեստի հայերեն թարգմանությունները 1887-ից մինչև 1924 թթ.։ «Վերելք», 1924, № 4—5։ Ս. Տ. Արկոմեդ. Բանվորական շարժումը և սոցիալ-դեմոկրատիան Կովկասում, Երևան, 1922։

79 Տե՛ս Վ. Ավետիսյան, Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի մասին, «Լենինյան ուղիով», 1957, № 4, Երևան, էջ 71—86։ Ա. Խումարյան, Հայ բանվոր հեղափոխական ասոցիացիան, «Մարտակոչ», հունվար, 1924։ Աս. Մնացականյան, Առաջին հայ բանվորական ռևոլյուցիոն կազմակերպությունը, «Պարտիական կյանք», 1956, № 10։ Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը, Երևան, 1963, էջ 35—43։ Նույնի, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, Երևան, 1967, էջ 259—269։

բոդնայա վոլյայի» համարները։ «Ասոցիացիայի» անդամների վրա ուժեղ տպավորություն են գործում Պյոտր Ալեքսեևի նշանավոր խոսքերը՝ «...կբարձրանան միլիոնավոր բանվոր ժողովրդի մկանոտ ձեռքերը և հոգս կցնդի զինվորների սվիններով շրջապատված ինքնակալության լուծը»։

Իր գաղափարական ազդեցությունը տարածելու նպատակով «Ասոցիացիան» ստեղծել էր ընդհատակյա տպարան, հիմնել «Ազատ Հայաստան» թերթը, որի առաջին համարը լույս տեսավ 1893 թ. հունիսի 23-ին։ Այդ համարում տպագրված էր հայ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի կենսագրությունը։ «Ասոցիացիայի» անդամները ծանոթանում էին մարքսիստական առանձին երկերի, մասնավորապես Գ. Պլեխանովի «Սոցիալիզմը և քաղաքական պայքարը», «Մեր տարաձայնությունները», «Նամակներ Ռուսաստանի սոցի մասին» աշխատություններին, իրենց թերթում քաղվածքներ բերում «Սոցիալիզմը և քաղաքական պայքարը» գրքից[80]։ Պատմելով Կ. Մարքսի տնտեսական ուսմունքի մասին, «Ասոցիացիայի» ղեկավարները պարզաբանում էին, որ Մարքսը պայքարում էր ընդդեմ Պրուդոնի, որը «չի ընդունում քաղաքական հեղափոխությունը», իսկ ոչ մի քաղաքական հեղափոխություն չի եղել, որ միևնույն ժամանակ չլիներ և սոցիալական»[81]։

1894 թ. «Ասոցիացիան» հատուկ երեկույթով նշեց միջազգային պրոլետարիատի ուժերի մարտական ստուգատեսի օրը՝ Մայիսի մեկը, իսկ «Ազատ Հայաստանը» հատուկ համար նվիրեց մայիսմեկյան տոնին։ «Ազատ Հայաստանի» հետագա համարներում լույս տեսան «Կարլ Մարքսի թեորիաներից մեկը» թարգմանական հոդվածը, «Ի՞նչ է բանվորը», «Հրավեր Հ. Բ. Հ. Ասոցիացիայի», «Հ. Բ. Հ. Ասոցիացիայի մարշը», «Մեր համոզմունքը և ծրագիրը» և այլ նյութեր։ Բայց ինչպես առանձին հոդվածներում, այնպես էլ «Ասոցիացիայի» ծրագրում, որը առանձին գրքույկով հրատարակվեց 1893 թ. հոկտեմբերին, զգացվում էր «Նարոդնայա վոլյայի» և «Հնչակյան» կուսակցության գաղափարական-քաղաքական ազդեցությունը։ «Ասոցիացիայի» ծրագիրը հեռու էր հետևողական մարքսիզմից։ Նրա գլխավոր բովանդակությունը ոչ թե դասակարգային պայքարի պահանջն էր, այլ «հայկական հեղափոխության» միջոցով «հայրենիքի» ազատագրման ձգտումը և դրա իրագործման համար ազգայնական կուսակցությունների քարոզած հայացքների դրոշմն էր կրում իր վրա։

Ծրագրի նախագծի առաջին «Մեր պահանջները» բաժնում ասված է. 1. Բոլոր հասարակական գործերում համաժողովրդական քվեարկություն։ 2. Բոլոր գործարանները հանձնել բանվորներին։ 3. Հողը դարձնել հանրային սեփականություն։ 4. Վերջ տալ ազգային խտրականությանը։ 5. Խոսքի, մամուլի, խղճի, ասոցիացիաների, ագիտացիայի և այլնի լիակատար ազատություն։ 6. Բոլոր միջոցները ձեռք առնել ժողովրդի քաղաքակրթության համար և պարտադիր դարձնել բոլոր երեխաների տարրական կրթությունը։ 7. Ապահովել մարզերի լայն անկախություն, որն ապահովի ընդհանուր ձայնատվությամբ ընտրված կառավարչությամբ և նրա դաշնակցային կապերով ուրիշ մարզերի հետ։ 8. Ընդմիշտ ոչնչացնել պարտադիր զինվորական ծառայությունը, նրա

80 Տե՛ս «Ազատ Հայաստան», № 2, 1893։

81 Նույն տեղում։

փոխարեն ունենալ ազգային միլիցիա տվյալ վայրի պահանջներին համապատասխան։

Այնուհետև հաջորդում են ինքնուրույն պահանջները՝ ապագա ազատ Հայաստանում ստեղծել դեմոկրատական հանրապետություն, օրենսդիր (Ազգային) ժողով, բոլոր գործարանները հանձնել բանվորներին, հողը դարձնել հանրային սեփականություն, հասնել քաղաքական ազատությունների ապահովման։

Դեմոկրատական և սոցիալական այս պահանջները, որ ժառանգված էին նարոդնիկներից, ժամանակին հայ իրականության մեջ որոշակի հետաքրքրություն էին ներկայացնում։ Բայց նրանցում ի մի էին խառնված բուրժուա-դեմոկրատական և սոցիալիստական միջոցառումները, անտեսված էին դասակարգային պայքարը, պրոլետարիատի կողմից քաղաքական իշխանության նվաճման վերաբերյալ մարքսիստական հայեցակետը։ «Հայ բանվոր հեղափոխականների» հասկացած սոցիալիզմը, ինչ խոսք, հեռու էր Մարքսի գիտական սոցիալիզմից։ Սոցիալիզմը «Ասոցիացիայի» համար «թեթև երանգ էր»[82],—գրել է նրա ղեկավար գործիչներից Ս. Խանոյանը։

«Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» լինելով դեմոկրատական, ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով տոգորված առաջադիմական կազմակերպություն, բնավ զերծ չէր հնչակյանների ազդեցությունից։ Ի տարբերություն հնչակյանների, նրանք ավելի որոշակիորեն էին շոշափում բանվորների սոցիալական ազատագրության հարցերը, պրոպագանդում՝ հօգուտ սոցիալիզմի։ Բայց նրանց ևս հատուկ էին մանրբուրժուական սահմանափակումները, հայ ազգային շարժման և նրա նպատակադրումների ազգային մեկուսացումը։ «Ասոցիացիայի» հայացքները ձևավորվում էին այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ բանվորական շարժման ազդեցությունը և մարքսիզմը տակավին նոր էին թափանցում Անդրկովկաս և խորապես չէին ընկալվել «Ասոցիացիայի» անդամների կողմից։

«Ազատ Հայաստանը» հաճախ էր «Հնչակից» նյութեր արտատպում և տարածում։ «Հնչակն» էլ իր հերթին աջակցում էր «Ասոցիացիային»։ 1893 թ. նոյեմբերին «Հնչակը», ողջունելով «Ազատ Հայաստանին», այն դիտում էր որպես իր ձայնակիցը, իր կրտսեր եղբայրը[83]։ «Ասոցիացան, իր գաղափարական անունը առնելով Նարոդովոլցիներից և հնչակյաններից, հայ բանվորներին կոչ էր անում համախմբվել իր դրոշի տակ «...թե այժմ և թե ընդհանուր հեղափոխության ժամանակ, գործել միասին ճանուն իրենց շաճի, ճանուն ճացի խնդրի, ճանուն ճայ ժողովրդի երջանկության...»: *«Աշխատավոր եղբայրներ, մոտենում է օրը, ժամը սոսկալի,— գրել էր «Ազատ Հայաստանը», «Եղեք արի և գիտցեք ձեր սուրբ դատը պաշտպանել... հավաքվեցեք ի մի և կազմեցեք մի մարմին, մի ամբողջություն... դեն ձգեք սուլթանի կաշկանդող լուծը և հին կարգերը»[84]։*

---

82 *ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 124, ց. 1, գ. 2041։*

83 Ակն-եանց (Ավ. Նազարբեկ), *«Ազատ Հայաստան», օրգան «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի (ընկերության)», «Հնչակ», 11 և 12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1893, էջ 96։*

84 *«Ազատ Հայաստան», № 3, 1893, «Հրավեր ՀԲՀ ասոցիացիայի»։*

«Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» միաժամանակ պայքարում էր դաշնակցության դեմ, մերկացնում եվրոպական դիվանագետների որոգայթները Հայկական հարցում։ «Ազատ Հայաստանը» դաշնակցության գործիչներին անվանում էր «հոգով ազքատներ», որոնք կուրորեն ընթանում են դեպի եվրոպական դիվանագետները. «Գնացեք, մաշեցեք օտարների շեմքերը, որոնք ձեզ միայն ծաղրում են»,—գրել է թերթը[85]։

«Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» ծրագրել էր կազմակերպել դասախոսություններ, միտինգներ, տարածել հեղափոխական գրականություն, իր պրոպագանդիստներին ուղարկել գյուղերն ու քաղաքները, տեղերում ստեղծել խմբակներ։ Դեգերումների ժամանակ «Ասոցիացիայի» շարքերում 1894 թ. կեսերից բացահայտ են դառնում ներքին պառակտումները։ Ա. Խումարյանի ղեկավարությամբ պառակտված թեր 1894 թ. դեկտեմբերի 1-ին հրատարակում է միության նոր օրգան «Կռիվ» թերթը, որը ընդմիջումներով շարունակում է լույս տեսնել մինչև 1895 թ. աշունը։ «Կռվի» առաջին համարի նյութերը նվիրված են 1894 թ. Սասունի ապստամբությանը։ Առաջնորդող հոդվածը, որ խորագրված է «Ազատության արշալույս», վերջանում է «Կեցցե հայկական հեղափոխությունը... Կեցցե Սասունը» կոչերով։

«Մեր թշնամին—դա հին աշխարհն է,— գրել է «Կռիվը»,— իր հասարակական կարգերով... Մեր եղբայրները բոլոր երկրների բանվորներն ու ժողովուրդներն են, որոնք շահագործվում են այդ կարգերում»[86]։ «Կռվի» երկրորդ համարում տպագրվել են «Կախաղանի տակ հեղափոխական պատգամ», «Կոչ Պետրոպավլովյան բերդից» ուշագրավ նյութերը։ Վերջինս ուղղված էր Ռուսաստանի միապետական կարգերի դեմ։ Չնայած այս կարգի կոչերին, «Ասոցիացիայի» անդամները գործում էին Ռուսաստանի մյուս ազգերի բանվորներից, մանավանդ ռուս պրոլետարիատից, սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական խմբակներից մեկուսացած։

1894—1895 թթ. «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» զգալի աշխատանք կատարեց իր խմբակներն ստեղծելու Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Բաքվում, Ելիսավետպոլում։ Այդ նպատակով 1895 թ. Միսակ Տեր-Սիմոնյանը, Սերգո Մարտիկյանը և ուրիշներ մեկնեցին Թուրքիա։ Բայց այդ նրանց չհաջողվեց։

1895 թ. կեսից Կովկասում ավելի է ուժեղացվում ոստիկանական հսկողությունը «Ասոցիացիայի» գործունեության նկատմամբ։ Մեկը մյուսի ետևից ձերբակալվում և բանտ են նետվում նրա անդամները՝ Ա. Խումարյանը, Մ. Տեր-Սիմոնյանը, Ս. Սարգսյանը, Կ. Սեպելյանը, Հ. Միրզոյանը և ուրիշներ։ Այդ ժամանակ էլ դադարում է «Ասոցիացիայի» գործունեությունը։ 1898—1900 թթ. Վյատկայի նահանգի աքսորավայրում Ա. Խումարյանը մոտիկից շփվելով աքսորում գտնվող Ն. Բաումանի, Ֆ. Ձերժինսկու, Պ. Ստուչկայի (Լատվիայի կոմկուսի հիմնադիրներից), լատիշ գրող Յան Ռայնիսի, «Պայքարի միության» առանձին անդամների հետ, հեղափոխական մկրտություն է ստանում և 1898 թ. մտնում ՌՍԴԲԿ շարքերը։ Յան Ռայնիսին պատմում է հայ ժողովրդի տառապանքների մասին, որը գրում է «Աշխարհի ամենադժբախտ երկիրը և ամենադժբախտ ժողովուրդը»՝ հայերին նվիրված հոդվածը։ Պետրոս Մնացականյա-

---

85 «Ազատ Հայաստան», № 1893։

86 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7, գ. 23, թ. 107—108։

նին և Արշալույս Խաժակյանին, որոնք կարողացել էին խույս տալ ձերբակալությունից չի հաջողվում վերսկսել «Ասոցիացիայի» ընդհատված գործունեությունը։ Ա. Խաժակյանը, մեկնելով Պարսկաստան, մեծ դժվարությամբ հրատարակում է «Կովի» միայն մեկ համար։

Ցարիզմի կողմից շախշախվում է «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան»՝ Կովկասի բանվորական առաջին կազմակերպություններից մեկը։ Նրա ղեկավար անդամների մի մասը՝ Պ. Մնացականյան, Գ. Մաղաթյան, Ս. Տեր-Սիմոնյան և ուրիշներ, աշխատում էին հնչակյան կուսակցության շարքերում։ Հետագայում, ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, նրանց մի մասը վերջնականապես խզում է կապերը հնչակյաններից և մտնում ՌՍԴԲԿ շարքերը։

«Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» թեև հայ իրականության մեջ 1890-ական թվականներին սկզբնավորվող հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններից չէր, բայց իր գործունեությամբ որոշ հող նախապատրաստեց սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների առաջացման համար։

5. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում առաջացած տեղաշարժերը, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, բանվորական շարժման վերելքը, ռուսական առաջավոր պրոլետարիատի հեղափոխական ելույթները նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում հայ իրականության մեջ մարքսիզմի տարածման և բանվորական առաջին մարքսիստական խմբակների գաղափարական դաստիարակության համար։ Հայ իրականության մեջ մարքսիզմի տարածմամբ հայ հասարակական մտքի զարգացումը թևակոխում է նոր փուլ, որն իր ակունքներում ուներ մեծ հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի և նրա հետևորդների հեղափոխական-ազատագրական պայքարի ավանդույթները և առաջավոր գաղափարները։

90-ական թվականներից Անդրկովկասում երևան են գալիս մարքսիստական առաջին խմբերն ու խմբակները, որոնք ունեին ինտերնացիոնալ կազմ։ Վրաստանում առաջին հեղափոխական խմբի գործունեության հետ է կապված Ա. Մ. Գորկու (Պեշկով) անունը։ 1891 թ. երիտասարդ Գորկին, գալով Թիֆլիս, կապվում է Ֆ. Աֆանասևի ղեկավարությամբ գործող գաղտնի խմբակի՝ «Կրասնոգորսկայա կոմունայի» հետ։ 1892 թ. հիմնվում է վրացական առաջին մարքսիստական խումբը, որը հետագայում կոչվեց «Մեսամե դասի» (երրորդ խումբ)։ Նրա ղեկավար կազմում, բացի վրացիներից, կային նաև ռուսներ և հայեր, այդ թվում՝ Ֆ. Աֆանասևը, Ֆ. Մայորովը, Ի. Լուլինը, Ստ. Դանդուրովը (Դանդուրյան), Ն. Ֆլերովը։ «Մեսամե դասին» համախոհ մարքսիստների միասնական կազմակերպություն չէր։ Նրա մեծամասնությունը, Ն. Ժորդանիայի ղեկավարությամբ, լեզալ մարքսիստներ էին և ունեին նացիոնալիստական ուղղություն, իսկ փոքրամասնությունը հեղափոխական մարքսիստներ Լ. Կեցխովելու, Ս. Սուլուկիձեի, Մ. Ցխակայայի, Ֆիլիպ Մախարաձեի, Ա. Ջա-